

TIKROVĖS PROCESŲ DĒSNINGUMO SĄVOKOS SUSIFORMAVIMO KLAUSIMU

V. RADVILAVIČIUS

Dėsnungumo kategorija yra viena mokslinį pasaulio supratimą išreiškiančių esminių kategorijų. Mokslinis tikrovės aiškinimas ir sėkmingas jos pertvarkymas susijęs su jos procesų dėsnungumo atskleidimu. Gamtos mokslai formavosi ir vystėsi kaip jos procesų dėsnungumo atskleidimo instrumentai. Ir visuomenės istorijos tyrimas tampa tikrai moksliniu, tik taikant materialistinę metodologiją, t. y. priėmus dėsnungumo požiūrį šioje tyrimo srityje. Antra vertus, visuomeninių dėsnų pažinimas leidžia darbo žmonių masėms, savo marksistinių-lenininių partijų vadovaujantioms, tikslingai pertvarkyti visuomenės gyvenimą socialistiniais ir komunistiniais pagrindais ar iškovoti tokių pertvarkymų padarymo galimybes.

Šis straipsnis yra bandymas išnagrinėti tikrovės procesų dėsnungumo sąvokos susiformavimo procesą, apžvelgiant istorinį žmogiškojo tikrovės pažinimo kelią, atvedusį jį į mokslinį šios sąvokos supratimą.

Griežtai kalbant, tikrovės procesų dėsnungumo sąvokos tikslinimo procesas tebevyksta ligi šiol. Ir tai suprantama, nes žmogiškasis pažinimas — tai ne užbaigtų „tiesų“ rinkinys, bet amžinai gyvas dialektinis procesas, kuriame tenka nuolat tikslinti ir pagrindines sąvokas. Todėl dėsnungumo sąvokos formavimasi reikia suprasti siauriau, kaip perėjimą iš pirmųjų vaizdinių apie tikrovės procesų pobūdį į pradinį jų mokslinį supratimą.

Šia prasme dėsnungumo sąvokos formavimosi procesas prasideda pirmųjų žmogaus tikrovės suvokimu ir baigiasi mokslinio galvojimo pagrindų susidarymu. Nagrinėjant tokį ilgą žmogiškojo tikrovės pažinimo vystymosi laikotarpį, tikslinga jį suskirstyti į du etapus: 1) tikrovės procesų dėsnungumo atsispindėjimas pirmųjų pasaulėžiūroje ir 2) dėsnungumo sąvokos susiformavimas senovės filosofijoje.

1. Tikrovės procesų dėsnungumo atsispindėjimas pirmųjų pasaulėžiūroje

Viso žmogaus dvasinio gyvenimo, jo mąstymo, vaizduotės, emocijų ir tikslingos veiklos, viso pažinimo prielaida, šaltinis, išeities taškas yra materialusis pasaulis, kuriam priklauso ir pats žmogus. Žmogaus dvasinio gyvenimo procesas yra dialektinis tikrovės atsispindėjimo jo galvoje procesas. Kaip pažymi Leninas, „gyvybė sukuria smegenis. Žmogaus smegenyse atsispindi gamta“¹.

¹ V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 185.

Tikrovės reiškinių dėsningumas yra tam tikra jų atsiradimo, kitimo, vystymosi, savitarpio sąveikos tvarka. Žmogus praktiškai veikia, įsisavina tikrovės reiškinius ir tokiu būdu „aptinka“ tą tvarką. Praktinės veiklos procesą lydi psichinių vaizdinių susidarymas. Tie psichiniai vaizdiniai yra ir tikrovės reiškinių tvarkos atspindys.

Dėsningumo pažinimas yra jo atspindėjimas žmogaus sąmonėje ta prasme, kad sąmonė jį ypatingu būdu kopijuoja, atvaizduoja, aprašo, o ne sukuria, ne primeta tikrovei, kaip tvirtina įvairios idealizmo mokyklos. Žmogiškasis dėsningumo supratimas yra savotiškas objektyvios tikrovės procesų tvarkos „vertimas“ sąvokomis, kategorijomis, žodžiais, simboliais į žmonėms suprantamą kalbą. Ir tas „vertimas“ — tai ne vienkartinis pažinimo aktas, bet visuomeninis-istorinis procesas. Drauge su žmonių materialinių ir dvasinių gyvenimo sąlygų kitimu ir vystymusi, kinta ir vystosi jų vaizdiniai apie objektyvų tikrovės procesų vyksmą, t. y. jų dėsningumo supratimas. Tas supratimas darosi gilesnis, visapusiškesnis, adekvatesnis, labiau atitinkąs objektyvią realybę. „Pažinimas,— sako Leninas,— yra gamtos atspindėjimas žmogaus sąmonėje. Bet tai yra ne paprastas, ne betarpiškas, ne vientisas atspindėjimas, bet eilės abstrakcijų, sąvokų, dėsnų etc. formavimosi, susidarymo procesas, ir šios sąvokos, šie dėsniai etc. (mąstymas, mokslas...) ir apima — sąlyginai, apytikriai — universalinį amžinai judančios ir besivystančios gamtos dėsningumą“².

Nuo ko prasidėjo žmogiškasis dėsningumo suvokimas, kokius etapus jis praėjo istorijos bėgyje, tiesioginės tą procesą apimančios medžiagos dėl suprantamų priežasčių mes neturime. To proceso ištakos siekia tolimą žmonijos praeitį. Jų reikia ieškoti pirmykščio žmogaus praktinėje veikloje ir tikrovės suvokime. Bet mokslas apie pirmykštę visuomenę yra dar jaunas, moksliniu požiūriu dar nepakankamai susiformavęs. Daugelis tos visuomenės gyvenimo pusių iki šiol dar silpnai nušviestos. Ypač tai liečia pirmykščio žmogaus pasaulio supratimą. Nors faktinės medžiagos apie tą žmonijos gyvenimo laikotarpį sukaupta nemažai, bet jos interpretacijai trūksta mokslinio griežtumo. Reikalas tas, kad materialinės kultūros paminklai tik netiesiogiai leidžia spręsti apie to meto žmogaus pasaulėvaizdį, o etnografinė medžiaga duoda palyginti išsivysčiusių žmonių veiklos ir mąstymo paveikslą.

Buržuaziniai etnografai, tyrinėdami pirmykštę visuomenę, sukaupė nemažą įdomios faktinės medžiagos. Tačiau, neįsisavinę mokslinės metodologijos, idealistiškai aiškindami sąmonės ir būties santykį, jie iš tos medžiagos darė klaidingas išvadas apie pirminį mąstymą ir jo duodamą tikrovės vaizdą. Vienas iš pirmųjų pirmykščio mąstymo tyrinėtojų — Teiloras teisingai pabrėžė, kad nėra principinio skirtumo tarp pirmykščio ir civilizuoto žmogaus mąstymo. Bet, tyrinėdamas įvairių, XIX amžiuje gyvenusių puslaukinių genčių elgesį, papročius, tikėjimus, juose dažnai perdėtai matė abstrakčių samprotavimų elementus. Pasak jo, nuo pat žmonijos atsiradimo laukinį betarpiškai domino pasaulėžiūros klausimai, gyvybės, mirties ir kitos panašios problemos. Toks požiūris į pirmykštį mąstymą yra aiškiai nepagrįstas. Laukinis žmogus, turėdamas savo dispozicijoje menkai išvystytas gamybos priemones, buvo priverstas nuolat kovoti dėl savo būvio. Jo mąstymas buvo pajungtas tai kovai. Jo gyvenimo sąlygos nesudarė pagrindo kelti tokio pobūdžio pasaulėžiūros problemas.

Priešingai Teiloro nuomonei, Levi-Briulis pirmykštį mąstymą laikė kokybiškai skirtingu nuo civilizuoto žmogaus mąstymo. Pasak jo, pirmykštė sąmonė susidarė, ne iš individualių, bet iš kolektyvinių vaizdinių.

² V. J. Leninas, Raštai, t. 38, p. 168.

Pirmykštis mąstymas, skirtingai nuo civilizuoto žmogaus logiško ir individualaus mąstymo, buvęs mistiškas savo turiniu, nepaisęs patyrimo, pralogiškas ryšių nustatinėjimo atžvilgiu. Jame vyravę emociniai ir motoriniai elementai, o ne intelektualinis apdorėjimas. Pirmykštis mąstymas buvęs visai kitaip orientuotas, negu civilizuoto žmogaus mąstymas. Jis nekreipęs dėmesio į pastovius momentus tikrovėje, į reiškinų priklausomybę. Akivaizdžiausi reiškinų ryšiai, pvz., dienos šviesos ryšys su saulės šviesa, jam buvę nepasiekiami. Jį dominę tai, kas „nepaprasta“, ir tai jis aiškinęs fantastiškai, mistiškai, remdamasis vaikystėje įsisavintais vaizdiniais.

Kaip matyti, Levi-Briulis supainiojo logikos santykį su faktine medžiaga. Ten, kur laukinio išvadų klaidingumą lėmė turimos faktinės medžiagos nepakankamumas, siaurumas, jis matė logikos ydingumą. Pirmykščio žmogaus sąmonės specifiniu bruožu jis laikė visuomeniškumą, ignoruodamas tai, kad šis bruožas yra būdingas žmogaus sąmonei apilai ir kad jis ne tik neapriboja, bet, priešingai, sąlygoja ir plečia pažintines žmogaus galimybes.

Bendras minėtų mokslininkų tyrinėjimų trūkumas — praktikos vaidmens tikrovės pažinimo procese nesupratimas. Nagrinėdami pirmykščio žmogaus sąmonę izoliuotai nuo visuomeninės-istorinės praktikos, jie neišėjo iš šios sąmonės sferos ir todėl negalėjo teisingai paaiškinti jos susiformavimo proceso. Jų tyrinėjimų trūkumas yra tas, kad žmogiškąją tikrovės pažinimo procesą jie bando aiškinti, imdami pagrindu individo sąmonę. Be abejo, tikrovę pažįsta visuomenę sudarantys individai, bet pastarieji patys yra visuomenės vystymosi produktas. Pažinimo procesas vyksta gamybinio darbo proceso pagrindu, o pastarasis iš pat pradžių yra visuomeninis. Net paprasčiausias darbas, kiek jis atliekamas su įrankių pagalba, neapsiriboja asmeniniu žmogaus patyrimu, bet remiasi sukauptu ir įsisavintu visuomeniniu-istoriniu patyrimu.

Marksas ir Engelsas moksliai išaiškino žmogaus kaip mąstančios ir kuriančios asmenybės susiformavimą, išskeldami gamybinio darbo vaidmenį šiame procese. Žmogaus praktinė veikla ir visų pirma gamybinis darbas yra ta sritis, kurioje reikia ieškoti jo sugebėjimų — fizinių ir dvasinių — ištakų, o taip pat jų vystymosi stimuliatorių. Pradžioje buvo veiksmas. Žmogus turėjo veikti, kad galėtų egzistuoti. Veikdamas gamtą gamybos procese, jis betarpiškai susiduria su jos procesų dėsningumu, vienaip ar kitaip jį įsisąmonina, pažįsta ir panaudoja tolesnėje savo veikloje. Gamybos procese susiformuoja kalba, kuri suteikia žmogiškajam tikrovės atspindėjimui visuomeninio-istorinio pažinimo proceso pobūdį. Gamybinis darbas iš pat pradžių buvo ne tik pagrindinė žmogaus egzistavimo, bet ir tikrovės pažinimo sąlyga.

Kalbėdamas apie žmogiškąją tikrovės pažinimą, Leninas pabrėžė, kad apie ją „reikia samprotauti dialektiškai, t. y. ne laikyti mūsų pažinimą užbaigtu ir nekintamu, o nagrinėti, kuriuo būdu iš nežinojimo atsiranda žinojimas, kuriuo būdu nepilnas, netikslus žinojimas darosi pilnesnis ir tikslesnis“³. Si Lenino mintis duoda teisingą kryptį, aiškinant dėsningumo sąvokos formavimosi procesą. Buvo laikas, kai žmogus neturėjo jokio supratimo apie tikrovės reiškinų dėsningumą, nors gyveno ir veikė dėsningai kintančiame pasaulyje. Šio dėsningumo buvimo faktą jis suvokė ne iš karto, bet palaipsniui, praktiškai veikdamas ir įsisavindamas tikrovę.

Pirmieji žmogaus interesai buvo labai riboti, praktiški. Jam rūpėjo tai, kas betarpiškai buvo reikalinga jo gyvenimui. Maistas, augalai ir gyvuliai, tinkantys maistui, pastogė, medžiagos darbo įrankiams ir

³ V. I. Leninas, Raštai, t. 14, p. 90.

priemonėms — tai ir visas jo interesų ratas. Gamtinė aplinka, dangaus kūnai, meteorologiniai reiškiniai jį domino tik šių interesų požiūriu. Praktinėje veikloje pagrindinis vaidmuo teko sunkiam fiziniam darbui. Ir šis darbas kūrė prielaidas tikrovės procesų dėsningumui įsisąmoninti.

Žmogaus fizinis darbas yra gamybos aktas. Veikdamas darbo objektą, žmogus darbo proceso pabaigoje gaudavo skirtingą nuo darbo objekto gaminį. Bet veiksmų, kurie sudarė darbo procesą, ir gaminio „autorius“ buvo pats žmogus. Tai sudarė pagrindą suvokti ryšiui tarp žmogaus kaip veikėjo ir jo produktyvių veiksmų. Tas ryšys gamybinio darbo procese praktiškai reiškėsi kaip veikėjo—priežasties ir veiksmo—pasekmės santykis. Veikianti priežastis buvo pirmasis praktiškai įsisąvintas priežastingumo sąvokos elementas. Tai sudarė pagrindą antropomorfiniam priežastingumo supratimui, priežasties sutapatinimui su veikėju ir požiūriu į gamtos procesus, kaip į „veiksmus“.

Antropomorfinis priežastingumo supratimas formavosi žmogaus sąmonėje stichiškai, fizinio darbo pagrindu. Abstrakti priežastingumo sąvoka pirmą kartą žmogaus galvoje, kada, tariant Markso žodžiais, „idėjų, vaizdinių, sąmonės, gamyba... betarpiškai įpinta į žmonių materialią veiklą ir materialinį bendravimą, į realaus gyvenimo kalbą“⁴, dar negalėjo susiformuoti. Mąstymo pobūdį sąlygojo praktinės-gamybinės veiklos pobūdis. Kaip ir kodėl aplamai vyksta įvairūs tikrovės procesai, pirmą kartą žmogui nerūpėjo. Perimto patyrimo, tradicijos žinojimas jam atstojo racionalų paaiškinimą. Tokiomis sąlygomis mąstymas tegalėjo būti tik praktiškai orientuotas. Jo „neapsunkino“ abstrakčių problemų sprendimas. Plačioms apibendrinančioms abstrakcijoms ir sąvokoms formuotis nebuvo realaus pagrindo. Tai patvirtina ir puslaukinių genčių mąstymo tyrinėjimai. Pvz., Steinenas, remdamasis Centrinės Brazilijos indėnų genties bakairi atstovų mąstymo sugebėjimų tyrinėjimu, rašo: „Primityvus žmogus savo dėmesį sulaiko prie atskiro įvykio ir nieko nenori žinoti apie dėsningumą. Kai jį klausia, kiek pas jį pirštų, jis turi čia pat juos paskaičiuoti“⁵.

Praktinėje gamybinėje veikloje formavosi ir abstrahavimo sugebėjimas. Žmogus, praktiškai panaudodamas daiktų kietumą, aštrumą, sunkumą ir kitas savybes gamybos procese, perkeldamas tas savybes iš daikto į gaminį, palaipsniui ėmė jas suvokti kaip kažką atskiriamą nuo daikto. Tuo pagrindu formavosi ir abstrakčios šių savybių sąvokos. Suprantama, šio sugebėjimo vystymasis turėjo praeiti daug pakopų, kol buvo prieita prie tokių sudėtingų sąvokų, kaip dėsningumas, susiformavimo.

Aiškinant žmogaus mąstymo vystymosi procesą, reikia turėti galvoje, kad, tariant Lenino žodžiais, „žmogaus sąmonė ne tik atspindi objektyvųjį pasaulį, bet ir jį kuria“⁶. Tas „kūrimas“ turi savo praktinę ir teorinę puses, iš kurių pirmoji sąlygoja antrąją. Teorinio tikrovės paveiklo kūrimui pagrindą teikia praktinė kuriamoji veikla, to paveiklo tikslumo ir pilnumo laipsnis priklauso nuo tikrovės, jos procesų dėsningumo praktinio įsisavinimo laipsnio.

Pirmą kartą žmogaus sąmonėje tikrovės paveiklas turėjo būti labai netikslus, nes jis buvo pagrįstas reiškinų priežastinio pagrindo suasmeninimu ir gamtos procesų kaip veiksmų suvokimu. Tai buvo natūralu. Be savo praktinės veiklos, kurioje jis pasireiškė kaip veikianti priežastis, kito pagrindo spręsti apie tą veiklą sąlygojančius aplinkos reiškinus pirmą kartą žmogus neturėjo. Visas pirmą kartą žmogaus gyvenimas, jo darbo veiklos rezultatai priklausė nuo jam nežinomu, jo veiklos atžvilgiu at-

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, М., 1955, стр. 24.

⁵ К. Штейнен, Среди диких народов Бразилии, М., 1931, стр. 53—54.

⁶ В. И. Ленин, Работы, т. 38, с. 197.

sitiktinių gamtinių veiksnių. Gamta atrodė valdoma galingų jėgų, kurias nuteikti savo naudai buvo praktinis pirmykščio žmogaus uždavinys. Šiomis sąlygomis įžvelgti gamtoje kokią nors dėsningą tvarką buvo neįmanoma. Tam reikėjo gilesnio praktinio gamtos įsisavinimo.

Svarbus žingsnis šiuo keliu buvo perėjimas į žemdirbystę ir gyvulių auginimą. Tuo pagrindu žmogus arčiau susidūrė su natūralia gamtos tvarka, su jos procesų dėsningumu. Iš esmės prasidėjo žmogaus perėjimas nuo prisitaikymo prie gamtos sąlygų į viešpatavimą joms. Žmogus atkreipė dėmesį į tas pasikartojančias gamtos sąlygas, nuo kurių priklausau augalų ir gyvulių auginimas, išmoko jas tam tikru mastu kontroliuoti. Natūrali gamtos tvarka pradėjo vis giliau įeiti į žmogaus praktinės veiklos sferą. Tačiau tai nepašalinu žmogaus priklausomumo nuo atsitiktinių, jam nepažįstamų gamtinių veiksnių. Dėl to ir natūralios gamtos tvarkos suvokimas negalėjo nebūti lydimas pirmykščių vaizdinių apie galingas, savarankiškai veikiančias jėgas, kurios laikas nuo laiko ardo įprastinę tvarką, naikina žmogaus darbo rezultatus. Pirmykštis dėsningos gamtos tvarkos suvokimas buvo neišvengiamai susijęs su vaizdinių apie antgamtinės jėgas susiformavimu.

Žmogus, susidūręs su jo jėgoms neįveikiamais gamtos reiškiniais, ne tik jautė savo silpnumą, bet ir ieškojo būdų savo padėčiai sustiprinti. Čia jis rėmėsi ne tik savo fizine jėga, įrankiais, gamybinio patyrimu, bet ir maginiais veiksmais, turinčiais tikslą palenkti savo pusėn fantastines „antgamtinės“ jėgas. Šiuo pagrindu susiformavo simbolinės apeigos, lydinčios tiesioginį gamtos procesą. Tos apeigos susiformavo gamybinių procesų imitavimo pagrindu, tradiciškai gaudamos labai įvairias formas. Pvz., Tomsonas savo knygoje⁷ aprašo tokias magines apeigas. Polineziečiai maori turi bulvių šokį. Jis šokamas, siekiant apsaugoti bulvių pasėlius nuo atšiaurių rytų vėjų. Mergaitės susirenka prie bulvių lauko ir šoka, savo kūno judesiais imituodamos vėjo ir lietaus gūsius, bulvių daigų augimą ir žydėjimą. Šokį papildo dar ir daina, kurios žodžiai kviečia daigus pasekti jų pavyzdžiu. Aplamai, visa pirmykščių žmonių gamybinė veikla buvo susipynusi su įvairiomis maginėmis apeigomis.

Būdama fantastinė primityvaus žmonių santykio su gamta išraiška, magija tam tikru mastu buvo susijusi ir su gamtos procesų dėsningumo suvokimu. Joje slėpėsi mintis, kad tam tikri veiksmai sudaro pagrindą tam tikriems gamtos procesams. Vadinasi, ir antgamtinių jėgų veikla tikrovėje tam tikra prasme buvo laikoma dėsninga. O tai sudarė prielaidas vėlesniam natūralios gamtos tvarkos, t. y. jos procesų dėsningumo suvokimui, kai praktinis gamtos įsisavinimas pasiekė reikiamą lygį.

Plečiantis ir gilėjant praktinės veiklos sferai, plėtėsi ir gilėjo žmogaus santykis su gamta. Praktiškai įsisavinant vis naujus tikrovės ryšius, brendo prielaidos jų dėsningam pagrindui teoriškai įsisąmoninti. Didelį vaidmenį čia suvaidino visuomeninis darbo pasidalijimas, galiausiai nuvedęs į protinio darbo atsiskyrimą nuo fizinio (civilizuotos klasinės visuomenės sąlygomis). Šiomis sąlygomis gimė senovės filosofija, kurios materialistinė kryptis jau teoriškai iškėlė objektyvaus tikrovės procesų dėsningumo koncepciją.

2. Dėsningumo sąvokos susiformavimas senovės filosofijoje

Tūkstančius metų žmonijos žinios apie gamtą, visuomenę, atskiro žmogaus gyvenimą sudarė vieningą, nediferencijuotą kultūrą. Tik klasinės visuomenės susiformavimo laikotarpiu toje vieningoje kultūroje

⁷ Дж. Томсон, Исследование по истории древнегреческого общества, М., 1958; стр. 440—441.

pradeda išsiskirti ypatingas tikrovės aiškinimo aspektas, apimęs mąstymo ir būties, žemės ir dangaus bei kitų plačių tikrovės sričių santykį, pasaulio kaip visumos nagrinėjimą. Tai filosofinis tikrovės aiškinimas. Filosofija kūrė racionalų pasaulio paveikslą. Joje gana anksti išryškėjo dvi priešingos tendencijos: materialistinė ir idealistinė. Pirmoji aiškino tikrovę tokią, kokia ji yra iš tikrųjų, nesinaudodama tradiciniais religiniais vaizdiniais apie pasaulį. Antroji siekė „racionalizuoti“ religinį pasaulio supratimą. Seniausiose iš žmonių žinomų knygų — indų Vedose, ypač upanišadose, greta mitologinių apsakymų bei religinių aiškinimų randame ir filosofinio pobūdžio samprotavimų. Tai samprotavimai apie atskirų kūno dalių, psichinių savybių, gamtos reiškinių tapatumą ir ryšį, apie visų tikrovės daiktų „pagrindą“, „atramą“, pasaulio sąrangą ir t. t. Upanišadose daug samprotaujama apie pirmąjį būties pradą, apie jo prigimtį. Čia senovės Indijos mąstytojai pakyla iki minties, kad visa, kas egzistuoja, sudaro kažką vieninga, kad yra kažkokia vieninga nediferencijuota pramedžiaga, iš kurios sudarytas pasaulis ir žmogus. Pramedžiaga nagrinėjama įvairiais santykiais ir konkrečiais daiktais: ir kaip jų pagrindas, ir kaip jų priežastis, ir kaip juos jungianti grandis. Kitas klausimas, kurį kelia senovės indų mąstytojai: kas yra daiktų „atrama“, t. y. be ko daiktai negali egzistuoti. Pvz., žmogaus „atrama“ esąs kvėpavimas. „Atramos“ ieškojimuose yra pirmieji bandymai įsigilinti į daiktų esmę, pirmieji priežasties-pasekmės ryšio gamtoje ieškojimai. Kalbėdami apie būtį, jie pabrėžia jos kitimą ciklais, tam tikra apibrėžta tvarka. Materialistinės tendencijos, aiškinant tikrovės procesų dėsningumą, būdingos ir senovės kinų filosofijai, ypač daosizmo srovei.

Senovės indų ir kinų filosofija, nežiūrint jos perkrovimo mitologiniais, religiniais vaizdiniais, stichiškai ieškojo objektyvios, natūralios, dėsningos tikrovės reiškinių eigos. Remiantis atskirais priežastiniais ryšiais, buvo keliama mintis apie priežastinį visos visatos dėsningumą. Ji nesukūrė ir dėl konkrečių žinių stokos negalėjo sukurti vieningos gamtos sistemos. Tačiau ji teigė bent jau principinę priežastinio pasaulio aiškinimo galimybę, natūralios tvarkos jame buvimo galimybę.

Naujus tikrovės aiškinimo aspektus randame senovės graikų filosofijoje. Čia tikrovės supratimas, lyginant su senovės Rytų tautų supratimu, buvo labiau pasaulietiškas, laisvesnis nuo religinių vaizdinių įtakos. Nagrinėdami senovės graikų mąstytojų ieškojimus, sunkumus, tikrovės pažinimo būdus, mes randame šiuolaikinio mokslo duodamo pasaulėvaizdžio prototipą. Jau Homeras savo poemose labai išraiškingai nupiešia pasaulio, į kurį graikai atkeliavo, paveikslą. Tas paveikslas dar apgaubtas mitologijos, naivios fantazijos, tačiau kartu jame išsiskiria realus, natūralus, „protingas“ tikrovės suvokimas. Tačiau tendencija natūraliai aiškinti pasaulį išryškėja visa jėga vėliau, filosofų-materialistų kūriniuose. Ir tai buvo ne atsitiktinis istorinis reiškinys. Graikų mąstytojai kūrė vergovinės santvarkos aukščiausio išsivystymo, klestėjimo laikotarpį. Tuo laikotarpiu vergovė užtikrino laisviesiems piliečiams ne tik tinkamas ekonomines sąlygas, bet ir demokratinę visuomeninę-politinę santvarką. Graikų kultūros suklestėjimas sutapo su aukščiausiu vergovinės demokratijos išsivystymu.

Gyvi ryšiai su tada žinomu Rytų pasauliu, kolonijomis, o per jas su negraikų pasauliu aplamai, aktyvizavo pramoninę ir prekybinę veiklą, plėtė akiratį, žadino susidomėjimą viskuo, kas nauja. Ekonominis ir politinis gyvenimas jau buvo tiek išsivystęs, kad buvo reikalingas protingo, racionalaus tvarkymo. Situ tuo būtinumu buvo nesunku įsitikinti ir jį suvokti, gyvenant nedidelėje valstybėje-mieste, kur kiekvienas laisvas pilietis buvo aktyvus jos gyvenimo dalyvis. Graikų mąstytojų mąstymas,

formuojamas tokios socialinės aplinkos, pradeda tokiu pat aspektu žiūrėti į gamtos reiškinius. Ir gamtoje pradedama ieškoti protingos tvarkos, reguliarumo. Antra vertus, graikai rėmėsi ir galėjo apibendrinti daug gausesnes žinias apie tikrovę, kurias teikė besivystanti žemdirbystė, amatų, prekyba, statyba, technika, intensyvus politinis ir kultūrinis gyvenimas. Sujungę savo žinias su senovės Egipto, Babilonijos ir kitų Rytų šalių kultūros pasiekimais, jie sukūrė pirmąsias koncepcijas apie pasaulį kaip visumą. Jose pasaulėvaizdis piešiamas, išryškinant kurį nors betarpiškai stebimą jo bruožą, pavyzdžiui, daiktų atsiradimą ir išnykimą, perėjimą iš vienos kokybės į kitą, priešingų tendencijų „kovą“ ir t. t. Visatos kitimą graikai aiškino kaip natūralų procesą, kuriame antgamtinėms jėgoms nelieka vietos net ir tuo atveju, kai pripažįstamas jų egzistavimas. Pasaulis yra toks, koks jis yra visų suvokiamas. Tikrovės stebėjimas ir jo duomenų loginis apdorojimas — tai reikalavimai, kurie buvo keliami tikrovės tyrinėtojui. Visata — amžina, viskas joje vyksta natūraliu būdu,— taip trumpai galima išreikšti graikų materialistų požiūrį į pasaulio esmę.

Pirmuosius rimtus bandymus gamtą aiškinti natūraliomis priežastimis randame Mileto mokyklos filosofijoje. Jos atstovai visas tuo metu turėtas žinias apie gamtą mobilizuoja vieningo daiktų prado išaiškinimui. Tokio prado buvimą jie laikė savaime suprantamu dalyku. Ir jo ieškojo, remdamiesi išoriniu tikrovės stebėjimu, nes mokslinio eksperimento jie nebūvo įsisavinę, o materialinę gamybinę veiklą laikė nevertu išminčiaus dėmesio amatu. Todėl suprantama, kad tokiu pradu tegalėjo būti laikoma kuri nors gamtoje dažnai sutinkama medžiaga.

Graikų filosofijos ir mokslo pradininkas Talesas manė, kad juo turėtų būti vanduo. Pasak jo, „viskas iš vandens“. Vanduo yra vieningas daiktų pagrindas, visų tikrovės kitimų nešėjas. Tokia prielaida, nežiūrint jos naivumo, išreiškė pradinį gamtamokslinį požiūrį į tikrovę: bandymą aiškinti jos procesus natūraliu būdu.

Mileto filosofams beiėskant vieningo tikrovės daiktų prado, kilo reikalas išaiškinti, kokių būdu iš jo atsiranda įvairūs daiktai, kas sąlygoja tikrovės įvairovę. O tai iš pat pradžių iškėlė jiems klausimą, kokios priežastys sąlygoja įvairaus, skirtingo atsiradimą iš vieningo, vienalyčio. Tokiui priežasčių Mileto mokyklos filosofai ieškojo pačioje tikrovėje, jos materialaus prado savybėse. Pvz., Talesas tikrovės kitimo priežastimi laiko vandens „tankėjimą“, Anaksimenas — oro „tankėjimą“ ir „retėjimą“, Anaksimandras — „šilto“ ir „šalto“, „sauso“ ir „drėgno“ išsiskyrimą iš apeirono ir kovą tarp jų.

Mileto filosofai skyrė daug dėmesio pasaulio daiktų ir reiškinių kitimui. Jie kalba apie pasaulių susidarymą ir išnykimą, apie daiktų atsiradimą iš prado ir jų „grįžimą“ į jį, apie perėjimus iš vienos būsenos į kitą ir t. t. Bet jie nesitenkina vien tik kitimo fakto konstatavimu. Daiktų kitime jie išskiria ir tam tikrus reguliarumo, tvarkos, harmonijos bruožus. Anaksimandro nuomone, pasaulio įvairovės susidarymą iš vieningo prado sąlygoja „retėjimas“ ir „tankėjimas“, priešingų tendencijų „kova“. Viena iš priešybių („sausas“ ar „drėgnas“, „šiltas“ ar „šaltas“), pasiekusi savo „saiką“, pradeda slūgti, leisdama laikinai įsigalėti savo priešybei. Anaksimenas oro „tankėjimą“ ir „retėjimą“ laiko savotišku ritmingu visatos „kvėpavimu“.

Mileto filosofams pirmiausia rūpėjo vieningas pasaulio pagrindas. Tokio materialaus pagrindo pagalba jie bandė begalinėje daiktų ir reiškinių įvairovėje surasti „tvarką“. Priežastingumo, dėsningumo problemos, kurios liečiamos jų kuriamose visatos koncepcijose, keliamos pačia bendriausia forma. Tų problemų išdėstymas dar miglotas, naivus, nes

jie apie tikrovę kalbėjo, tarsi matydami ją pirmą kartą, neturėdami išankstinio sąmoningo nusistatymo jos atžvilgiu. Jie dar neturėjo specialių, mokslinių, filosofinių sąvokų tikrovei išreikšti ir buvo priversti naudotis kasdieninio gyvenimo kalba. Dėl to jų samprotavimai nepasižymi moksliniu griežtumu. Juose daug metaforų, antropomorfinių vaizdinių, daugiaprasmiškumo, naivios fantazijos. Tačiau Mileto filosofai ruošė dirvą moksliniam tikrovės procesų dėsningumo supratimui, atkreipdami dėmesį į dialektinę pasaulinio proceso dinamiką.

Mileto mokyklos idėjas toliau vystė Heraklitas. Jis labiau už savo pirmtakus linkęs abstrahuotis, „atitrūkti“ nuo betarpiškai stebimo, apibendrinti tai, kas visuotinai suvokiama, ir tai išreikšti apibrėžtais principais, sąvokomis. Heraklitas ne tik giliau, apibrėžčiau išreiškė Mileto mokyklos iškeltas idėjas, bet ir išvystė naujas.

Heraklito filosofija — vienas įžymiausių senovės graikų kultūros pasiekimų. Pasak Lenino, jis „vienas dialektikos pradininkų“. Drauge su Mileto mokyklos atstovais jis yra graikų mokslo aplamai pradininkas. Jis tiesiai pasisako prieš mitologiją kaip pasaulio aiškinimo šaltinį. Pasak jo, pasaulio nesukūrė nei dievai, nei žmonės.

Heraklitas, kaip ir miletiečiai, ieškojo vieningo visatos pagrindo, vieningos materijos. Jo nuomone, toks pagrindas yra ugnis. Ugnį jis pasirinko neatsitiktinai. Ji geriausiai atitiko jo požiūrį į pasaulį. Jis, kaip sakoma, varė iš pasaulio sustingimą ir teigė judėjimą, kitimą, atsinaujinimą. Ir tam išreikšti, jo nuomone, geriausiai tiko ugnis.

Heraklitas atkreipė dėmesį į paprastą faktą: į judėjimą ir kitimą, atsiradimą ir išnykimą, daiktų ir žmonių kartų kaitą. Ir tai jis išreiškė principu „panta rei“: viskas teka, kinta, atsiranda ir išnyksta. Pasaulis — procesas, panašus į tekančią upę. Tokia pasaulio būseną yra natūrali. Pati daiktų prigimtis judri, būties esmė — aktyvi. Judėjimas — visuotinė, būtina, imanentinė tikrovės savybė. „Panta rei“ — Heraklito mokymo apie kosmosą išieities taškas ir šerdinė idėja.

Konstatavęs judėjimo faktą, jis kelia klausimą: ar yra tame kokia nors tvarka, protinga prasmė? Į šį klausimą Heraklitas atsako trumpu teiginiu: „Pasaulis, vieningas iš visko, nėra sukurtas niekieno iš dievų ir niekieno iš žmonių, bet buvo, yra ir bus amžinai gyva ugnis, dėsnin-gai įsiliepsnojanti ir dėsnin-gai gęstanti“⁸.

Heraklito filosofijoje dėsningumas pirmą kartą tapo neatskiriamu tikrovės aiškinimo elementu⁹. Jis dėsningumą vadina logosu. Pats žodis „logos“ yra daugiareikšmis. Jis reiškia: „žodį“, „kalbą“, „protą“, „santykį“, „dėsnį“, „priežastį“ ir pan.¹⁰. Pasak Heraklito, mokymo dvasia logos — tai nuolat kintančių daiktų nekintantis dėsnis, dėsningumas arba saikas (metron). Jis — daiktų kitimo varomoji jėga, pasireiškianti per „kovą“, kelią „aukštyn ir žemyn“, padarantis iš vieningo įvairovę, o iš įvairovės — vieningą. Logos yra tai, kas kitimo procese realizuoja tikslingumą, tvarką, harmoniją. „Visa vyksta pagal tą logosą“. „Logos — visuotinis“, bet ne visi jį žino, supranta, nes jis — „paslėpta harmonija“¹¹.

Pasak Heraklito mokymo, logos — tai ne kažkokia ideali, atsieta nuo daiktų esmė, bet jis ir netapatingas su atskirais daiktais. Logos — tai pasaulinė paslėpta kosminė tvarka, kuri valdo „viską per viską“, pasilikdama skirtinga „nuo visko“, bet susijusi su „viskuo“. Kosmosas — ne daiktų krūva, chaosas, bet puiki tvarka, kuriai būdingas vienodas daiktų

⁸ Cit. pagal V. I. Leninas, Raštai, t. 38, p. 335.

⁹ Ф. Кессиди, Философские и эстетические взгляды Гераклита Эфесского, М., 1963, стр. 80.

¹⁰ Ten pat, p. 81—82.

¹¹ Материалисты древней Греции, М., 1955, стр. 41.

kaitos ritmas, visų įvairių skirtingų daiktų „kovos“ ir „harmonijos“ vienybė.

Heraklito filosofijoje randame ne tik bendrus samprotavimus apie visa valdantį logosą. Pastarasis jo mokyme pasireiškia ir konkretesniais gamtos natūralios tvarkos bruožais. Pvz., pasak jo, reiškiniai kinta tokiu būdu, kad tampa savo priešybe: „šaltas šiltėja, šiltas šaltėja, drėgnas sausėja, sausas drėksta“¹². Ir tai yra natūralu, nes visai tikrovei yra būdinga priešybių „kova“, vieningo „susidvejinimas“, priešingų procesų kaita. Priešybių buvimas ir jų kova yra tikrovės kitimo, „tekamumo“ varomoji jėga. Pasak jo, viskas vyksta per kovą, kova yra visuotinė. Priešybių „kova“ yra visuotinio „logoso“ pasireiškimas. Priešybių kova Heraklito mokyme yra tik vienas visuotinis tikrovės momentas. Antrasis jos bruožas — visų reiškinių vienybė, sąryšis. „Visa sudaro vienovę: daloma — nedaloma, mirtinga — nemirtinga“¹³. Tai yra taip pat dėsninga. Tariant jo žodžiais, „ne manęs, bet logoso klausant, išmintinga pripažinti, kad visa — vieninga“¹⁴.

Heraklitas pirmųjų graikų filosofų tarpe buvo labiausiai spekuliatyvus filosofas. Jis gamtos reiškinius stengėsi pateikti visų pirma „kosminiu planu“, tai yra, kaip visaapimančio pasaulio paveikslo momentus. Jo piešiamame pasaulėvaizdyje visuma, bet ne jos dalys, yra pirmame plane. Ir dėl to jo koncepcijos mažai tepadeda konkrečių tikrovės reiškinių tyrinėjimui. Tačiau jose reikšminga pati visuotinio tikrovės kitimo objektyvaus dėsningumo, natūralios pasaulinės tvarkos buvimo tame kitime idėja. Dėsningumo idėją jis iškėlė ne tik bendro principo forma. Su dėsningumu jis siejo visuotinumą, būtinumą, vieningumą ir sąryšį. Kalbėdamas apie logosą kaip apie „paslėptą“ harmoniją, į pastarąjį jis žiūri kaip į kažką vidinį, esmingą tikrovei. Kitaip tariant, tikrovės dėsningumo supratimas pradedamas sieti su jos daiktų esmės supratimu. Pagaliau, kalbėdamas apie kosmoso dėsningo kitimo ciklus, jis atkreipė dėmesį į dėsningumui būdingą pasikartojimo momentą.

Heraklito veiklos laikotarpiu graikų filosofijoje pradeda formuotis ir pirmosios idealistinės mokyklos. Viena iš jų — Pitagoro mokykla. Pitagoriečių mokyme racionalus, matematinis galvojimas perpintas su religinio mistinio turinio samprotavimais. Tačiau jie, skirtingai nuo vėlesnių idealistų, dar ne taip griežtai priešpastatė idealybę materialybei. Todėl jų, ypač Pitagoro, mokyme galima rasti dar ir racionalių samprotavimų dėsningumo klausimu. Ąntai Pitagoras, atskleidęs skambėjimo tono aukštumo priklausomybę nuo jo ilgio, ir dangaus kūnų judėjime bando rasti „dangaus kūnų muziką“, kosminę harmoniją. „Kosminę harmoniją“ jis bandė suvesti į skaičių santykius, tuo atkreipdamas dėmesį į kiekybinę dėsningumo pusę.

Dėstydamas savo mokymą, Heraklitas užsimena ir apie Pitagorą. Jis pasisako prieš jį ir prieš besiformuojančią idealistinę filosofiją aplamai. Nuo tada „dviejų linijų“ — materializmo ir idealizmo — kova tampa neatskiriamu filosofijos bruožu. Kiekviena filosofinė problema tampa tos kovos arena. Tikrovės procesų dėsningumo problema toje kovoje užėmė svarbią vietą.

Didžiausias nuopelnas senovės graikų filosofijoje, vystant „materializmo liniją“ kovoje su idealistine „Platono linija“, tenka Demokritui. Demokritas įnešė vertingą indėlį ir į dėsningumo materialistinio, mokslinio supratimo formavimąsi. Jis, pasak Engelso, buvo „pirmasis

¹² Ten pat, p. 52.

¹³ Ten pat, p. 45.

¹⁴ Ten pat.

enciklopedinis protas graikų tarpe“¹⁵, vienas ryškiausių dar nediferencijuoto graikų mokslo atstovų, savo pirmtakus pralenkęs ne tik iškeltų klausimų gausumu, bet ir jų nagrinėjimo gilumu.

Aiškindamas žmogiškojo pažinimo uždavinius, Demokritas padarė naują svarbų žingsnį į teisingą tikrovės ir jos dėsningumo supratimą. Jo nuomone, aukščiausias pažinimo uždavinys yra gamtos pažinimas. Priešingai Platonui ir visai idealizmo linijai aplamai, niekinusiems kasdieninę žmonių patirtį, materialinę tikrovę, Demokritas labai vertino empirinį pažinimo pagrindą ir, tariant Aristotelio žodžiais, „manė esant tiesą jutiminių reiškinių pasauly“, „priėmė... gamtą, kokia ji yra tikrovėje“¹⁶. Pagal jo mokymą, norint suprasti gamtą, reikia atmesti antgamtinių jėgų kišimąsi į jos reikalus. Pasak jo, „gamtai pakanka jos pačios jėgų“¹⁷, „pasaulio nevaldo apvaizda“¹⁸. Atomistinė Demokrito teorija yra įrodinėjimas to, kad pasaulis egzistuoja natūralių savo dalių veikimo dėka ir nėra reikalingas jokio antgamtinio reguliavimo.

Demokritas buvo filosofas ir gamtininkas. Kaip gamtininkui jam reiškinio priežasties suradimas — aukščiausias tikslas. Pasak jo, „geriau rasti vieną priežastinį aiškinimą, nei įgyti sau persų sostą“¹⁹. Todėl Demokritas, ieškodamas atsakymo į klausimą, kaip ir kuriuo būdu *viskas* vyksta tikrovėje, pirmiausia rūpinasi priežasčių išaiškinimu. Jis įsitikinęs, kad nėra be priežastinių reiškinių. Pasak jo, „nė vienas daiktas neatsiranda be priežasties, bet viskas įvyksta kuriuo nors pagrindu“²⁰. Priežastingumo principu pagrįstas Demokrito tikrovės procesų dėsningumo supratimas.

Demokrito mokyme priežastingumo sąvoka siejama su tikrovės procesų būtinumu pripažinimu. Visa, kas vyksta tikrovėje, negali vykti kitaip, nes visa pajungta būtinumui. Tačiau tas būtinumas — tai ne išankstinė lemtis. Demokritas toliau už savo pirmtakus nuėjo, priešpastatydamas lemčiai natūralų būtinumą. Jo mokyme būtinumas (ananke) yra sukury, kuris atomus surenka į daiktus arba daiktus išskirsto į atomus. Tas sukury ir yra daiktų susiformavimo priežastis. Tai patvirtina Diogenas Laercijus, apibūdindamas Demokrito mokymą: „Viskas vyksta su būtinumu, nes visko atsiradimo priežastis yra sukury, kurį jis (Demokritas.— V. R.) vadina „būtinumu“ (ananke)“²¹. Taip pat, pasak Aristotelio, „Demokritas atmetęs tikslingą (priežastį), viską, kuo naudojasi gamta, suveda į būtinumą“²². Savo mokyme apie būtinumą Demokritas žengė dar vieną žingsnį į mokslinį tikrovės procesų dėsningumo supratimą.

Demokrito mokyme apie dėsningumą jau pastebimas metafizinis būtinumo sąvokos aiškinimas. Būtinumą jis sutapatina su priežastiniu sąlygotumu. Kadangi kiekvienas reiškinys yra priežastingai sąlygotas, tai tuo pačiu jis yra ir būtinas. Atsitiktinumui neliko vietos tikrovėje. Nesuprasdamas būtinumo sąvokos santykinumo, jos dialektinio ryšio su atsitiktinumu sąvoka, Demokritas tikrovės procesų būtinumui suteikė fatalistinį atspalvį. Tačiau tai, kad Demokritas būtinumą siejo su natūraliomis reiškinių priežastimis, su natūralia materialinių daiktų sąveika ir tokiu būdu teikė jam objektyvią reikšmę, yra nenykstantis istorinis jo

¹⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 126.

¹⁶ Материалисты древней Греции, стр. 56, 78.

¹⁷ Ten pat, p. 174.

¹⁸ Ten pat, p. 67.

¹⁹ А. Маковельский, Древнегреческие атомисты, Баку, 1946, стр. 245.

²⁰ Материалисты древней Греции, стр. 66.

²¹ Ten pat.

²² Ten pat, p. 67.

nuopelnas, kuriant mokslinį pasaulėvaizdį, formuluojant dėsningumo supratimą.

Demokritas iškėlė dar vieną svarbų moksliniam tikrovės supratimui klausimą — esmės ir reiškinių santykio klausimą. Pasak Aristotelio, jis pirmasis pabandė apibrėžti sąvokas, konkrečiai — esmės sąvoką²³. Kai dėl esmės apibrėžimo, tai išlikusiuose jo veikalų fragmentuose jo neaptikta. Bet jo mokyme apie pažinimą esmės ir reiškinių skyrimas yra akivaizdus. Jis buvo įsitikinęs tuo, kad žinojimo šaltinis yra jutiminis suvokimas, „tikrasis ir besireiškiantis — tas pats; niekuo nesiskiria tiesa ir jutiminis reiškinys“²⁴. Tačiau antra vertus, pasak jo, „yra dvi pažinimo rūšys: viena — tikrasis, antra — tamsusis...; tyrinėjimas (privalo prasiskverbti) iki subtilesnio (jau neprieinamo jutiminiam suvokimui); „tik proto pasiekiamos (esybės) tikros“²⁵. Šiuose, o taip pat kituose Demokrito samprotavimuose keliamas būtinumas skirti reiškinį nuo jo esmės. Reiškinių esmės klausimo iškėlimas sudarė pagrindą giliau priėti prie mokslinio tikrovės procesų dėsningumo supratimo. Ieškant reiškinuose to, kas esminga, reiškia atskleisti jų dėsningumą.

Pateiktoji trumpa senovės materialistinės filosofijos raidos apžvalga rodo, kaip įvairių filosofų materialistų mokymuose tikrovės dėsningumo supratimas palaipsniui atsipalaidavo nuo antropomorfinių vaizdinių ir tapo natūralios, pačioje gamtoje glūdinčios tvarkos supratimu. Dėsningumo supratimo filosofijoje formavimasis prasidėjo nuo bandymų rasti vieningą materialų visų pasaulio daiktų pradą ir pagrindą. Ieškojimai atsakymo į klausimą, kuriuo būdu iš vieningo prado atsiranda daiktų įvairovė, filosofijai ir gamtotyrai iškėlė priežastingumo problemą. Natūralių skirtingų daiktų atsiradimo priežasčių ieškojimai toliau gilino gamtos savaveiksmiškumo supratimą ir formavo vaizdinius apie tam tikros tvarkos buvimą tikrovėje.

Tikrovės reiškinų judėjimo, kitimo stebėjimas buvo susijęs su konstatavimu tame judėjime, kitime pasikartojimo, tam tikro reguliarumo, ritmo. Tai savo ruožtu kalbėjo apie gamtoje esančią tvarką, dėsningumą. Pastaruosius tikrovės momentus pirmieji filosofai išreiškia pačia bendrąja forma, naivių vaizdinių pagalba.

Pripažinus priežastingumą, būtinumą visuotiniais, pačios tikrovės natūraliais bruožais, dėsningumo supratimas tapo griežtesnis, labiau apibrėžtas. Jis „įsikūnijo“ priežastingume, būtinume, determinizme. Pagaliau, kiek leido stebėtojiškas požiūris į pasaulį, nuo reiškinų buvo palaipsniui pereinama prie daiktų ir procesų esmės atskleidimo. Dėl to dėsningumo supratimas gilėjo. Jis tapo ne vien to, kas betarpiškai stebima, bruožu, bet reiškinų sąveikos, sąryšio bruožu.

Daugiau pasiekti šioje srityje turimos faktinės medžiagos pagrindu senovės materializmas negalėjo. Trūko konkretesnių empirinių žinių apie tikrovės reiškinis, jos daiktų struktūrą, jų savitarpio ryšius ir santykius. Tolesnis žingsnis į priekį galėjo būti padarytas tik detalesnio gamtos ištyrimo pagrindu. Bet tai buvo jau naujo gamtotyros ir filosofijos vystymosi etapo uždavinys.

²³ Ten pat. p. 75.

²⁴ Ten pat, p. 78.

²⁵ Ten pat, p. 84—85, 77.

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПОНЯТИЯ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ПРОЦЕССОВ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

В. РАДВИЛАВИЧЮС

Резюме

В настоящей статье делается попытка проследить процесс формирования понятия закономерности процессов действительности. Анализируя этот процесс, в нем выделяются два этапа: 1) отражение закономерности процессов действительности в первобытном мировоззрении и 2) формирование понятия закономерности в древней философии.

На первом этапе человек на основе своей производственной практической деятельности постепенно осваивает закономерность действительности. Его представления о закономерности природы в этот период еще тесно переплетены с олицетворением причин явлений, с пониманием процессов природы как действий.

На втором этапе, с развитием материалистической философии, понимание закономерности природы постепенно освобождается от антропоморфных представлений и становится понятием о натуральном, присущем самой природе порядке вещей и явлений.

Это, во-первых. Во-вторых, в связи с признанием причинности и необходимости всеобщими чертами действительности, с углублением познания в сущность явлений, понимание закономерности становится более четким, определенным.